

Р. Є. Кисельов
Національна бібліотека України
імені В.І. Вернадського
м. Київ

**ВИДАННЯ СПИРИДОНА СОБОЛЯ
У ФОНДАХ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ
ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО**

Білорус Спиридон Соболя був одним з небагатьох приватних друкарів на землях Великого Князівства Литовського в 1-й половині XVII ст. Знахідки в архівах та книгозбірнях допомагають поступово доповнювати його біографію нововідкритими деталями. Висвітленню життя і діяльності друкаря і видавця сприяли дослідження таких вчених, як А.С. Зьорнова, Я.Д. Ісаєвич, О.Я. Мацюк, Г.Я. Голенченко.

Спиридон Богданович Соболя походив зі східнобілоруського міста Могильова, де вже в 20-х роках XVII ст. був ректором братської школи. 1624 р. він виїхав до Києва і працював у тутешній братській школі. У період від 1628 до 1630 р. видав у власній друкарні в Києві кілька (на сьогодні відомо п'ять) книг, після чого, на запрошення мстиславського підкоморія Богдана Стеткевича, повернувся до Білорусії. Тут, спочатку в Кутеїні та Буйничах, а пізніше у Могильові з'явилася більша частина його друків, часто з навмисне сфальсифікованими вихідними даними. На початку 40-х років С. Соболя знову приїхав до Києва. Працював у лаврській друкарні, постригшись перед тим у ченці Київського братського монастиря. Наприкінці життя він, імовірно, був посланий до Валахії, де й помер 1645 р. Праця мандрівного друкаря характеризується зв'язками з багатьма культурними центрами України та Білорусії; була також невдала спроба розпочати діяльність на теренах Московської держави.

Наше дослідження присвячене огляду видань С. Соболя, що наявні в зібранні Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (НБУВ).

Серед книг, які надійшли останнім часом з обмінно-резервного фонду до відділу стародруків та рідкісних видань, знайдено київ-

ський Октоїх 1628 р. з друкарні Спиридона Соболя (шифр зберігання Кир. 980). Ототожнити цей дефектний примірник (відсутні початкові аркуші) з виданням 1628 р. дає змогу опис єдиного відомого до нині примірника Державного історичного музею (ДІМ) в Москві, зроблений А.С. Зьорновою¹.

Дослідниця робить припущення, що це є перше з відомих на сьогодні видань С. Соболя, посилаючись на його особливий шрифт і вказівку на “двір митрополита київського Іова Борецького” як місце друкування. Вказівка міститься ще у Лимонарі 1628 р., а в Мінеї загальній цього ж року і в наступних друках не повторюється (треба зазначити, що ми при звірці шрифтів названих видань виразних відмінностей щодо розміру й форми літер не виявили). Попри відносно небагатий ілюстративний матеріал Октоїха 1628 р., його художнє оформлення становить суттєвий для книгознавства факт: рамка титульного аркуша є першою гравюрою на міді у практиці кириличного книгодрукування². А.С. Зьорнова вважає, що мідна дошка форми узята з якоїсь польської або закордонної друкарні; Я.Д. Ісаєвич гадає, що гравюра місцевого походження, оскільки кириличні написи вкомпоновані досить органічно³.

У зв'язку з тим, що видання є рідкісним, вважаємо за доречне описати його докладно.

Книга складається з аркушів 7–291 та ще п'яти підшитих аркушів з іншого видання, про які скажемо окремо. Позначень сигнатур немає, можливо, вони були обрізані при формуванні блоку. Помилки у фоліації: 181, 184, 183, 184 і т. д.; 243, 248, 249, 246, 247, 244, 245, 250, 251 і т. д. Розмір шрифту – бл. 80 мм (в описі примірника ДІМ А.С. Зьорновою значиться 78 мм, Я.П. Запаском та Я.Д. Ісаєвичем – 80 мм). Набір – 17 рядків. Друк у дві фарби. Кустоди, колонтитули. Колонцифри у правому верхньому кутку. Версети розділені зірочками (червоними, чорними) та звичайними розділовими знаками.

Художнє оформлення: гравюра “Христос з серафимами” (291 зв.), Христос на фоні темного овалу в оточенні чотирьох серафимів. Зображення в подвійній рамці з лінійок. Між лінійками в усіх кутах серцеподібний орнамент, зверху під титлом “Іс Хс”, знизу дата “162...” (остання літера невиразно – ймовірно И (8), написи в'яззю праворуч: “Вес еси желаніе всесладокъ слово Божіе девичь сие” і ліворуч: “Б[о]г Небо Г[оспод]ь с[вя]тъ естъ и преесвяітыи тѣм ту вси с рожьцею венчали”. Заставки: 8 з двох дощок. А.С. Зьорнова у згаданій статті відзначила цікаву деталь: щоб урізноманітнити оформлен-

ня Октоїха 1628 р., С. Соболя двічі доповнював орнамент однієї із заставок (№ 175 в альбомі до каталогу українських кириличних видань в РДБ)⁴. У первісному вигляді її вміщено на арк. 26; потім на арк. 28 зв. і 71 у ній на чорному фоні з'являються крапки, далі (арк. 96, 170) до них додаються зірки. Вже з останнім доповненням вона з'являється в київському Октоїху 1629 р. Інша заставка (№ 176 у тому ж альбомі) була замалою і тому завжди доповнювалася за рахунок набірною орнаменту⁵. Кінцівки: три з двох дошок: № 317 (70 зв., 120 зв.)⁶ та № 314 (48)⁷. Ініціали: (меншого розміру) А, Б, В (4 варіанти), Г, Д, Є, Ж, И, К, Л, М, Н, О, П (2 варіанти), Р, С, Т (2 варіанти), Х (2 варіанти), Ы, Ѡ, ІА; (великі) В, П, Т, Ч. Виливні прикраси: смужки в тексті, доповнення до заставок, комбінації на місці заставок і кінцівок, оздоблення колонтитулів.

Склад примірника: 1) неділя: глас 1, 7–25 зв.; глас 2, 26–48; глас 3, 48 зв.–70 зв.; глас 4, 71–95 зв.; глас 5, 96–120 зв.; глас 6, 121–145 зв.; глас 7, 146–169 зв.; глас 8, 170–194; 2) понеділок – субота, гласи 1–6, 194–282 зв.; 3) “Свѣтилна воскресны и стихиры евангелскія. Твореніє Лва Деспота”, 283–291.

До книги підшито ще п'ять аркушів (281–285) з іншого видання. Як з'ясувалося, це фрагмент Часослова 1626 р. з друкарні Тимофія Вербицького в Києві. У відділі стародруків та рідкісних видань є Часослов друку Т. Вербицького 1625 р. Звірка шрифту (одна з характерних особливостей – велика літера А, відлита на зразок малої а, лише відповідно більшого розміру), композицій з виливних прикрас (заставка, кінцівка) свідчить про походження аркушів з друкарні Вербицького. Віднести цей фрагмент до видання 1626 р. дозволяє зауваження Я.П. Запаска та Я.Д. Ісаєвича, що останнє в цілому повторює текст Часослова 1625 р., лише аркуші 281–285 містять новий додаток “Кондаки и ікосы въскресные на 8 гласовъ ново преложеныє. Твореніє преподобного отца нашего Іоана Дамаскіна”⁸.

Зважаючи на те, що існують примірники Часословів з аркушами обох видань, можна припустити, що нова частина тиражувалася 1626 р. більшою кількістю, ніж увесь текст, щоб доповнити непродані примірники 1625 р. Імовірно, що в нашому випадку цей фрагмент не був механічно видалений з іншої книги. С. Соболя, зацікавившись змістом частини, яка б доповнила його Октоїх, міг отримати потрібні аркуші від Т. Вербицького. Раритетний статус цього видання, однак, не дає можливості зробити певні висновки.

На звороті останнього аркуша додатку – провенієнція “церкви

новомалинської” (запис латинкою; можливо, с. Новомалин теперішнього Острозького р-ну Рівненської області)⁹.

Знахідка Октоїха 1628 р. спонукала до перегляду примірників інших видань С. Соболя. За даними каталогів фонду відділу стародруків та рідкісних видань тут зберігається 3 прим. видання твору Іоана Мосха “Лимонар, сирѣч Цвѣтник”, з вихідними даними “Київ, 1628”. Це дві книги з колекції П.М. Попова (Кол. Попова № 56, 57) та примірник, що походить з бібліотеки Києво-Печерської лаври (шифр лаври – III 5/28 ГВП-67, теперішній – Кир. 1112П).

На сьогодні дослідники ідентифікують 2 видання Лимонара з однаковими вихідними даними. Вважається, що перше з них справді з’явилося в Києві, інше – пізніше, бл. 1632 р., в Білорусії - Кутеїні або Буйничах. Думку про існування двох різних видань Лимонара висловив П.М. Попов¹⁰, це ж припущення він виклав на форзаці книги № 56 зі своєї колекції.

Звірка 3 прим. показала, що перед нами дві книги київського видання (Кол. Попова № 56, Кир.1112П) та один примірник пізнішого білоруського передруку. Перелічимо коротко основні відмінності цих двох видань.

А.С. Зьорнова вказує на відмінність ініціалів, уживаних у різних виданнях¹¹: в одному з варіантів використано дрібні ініціали висотою 10 мм, що відсутні в київських і зустрічаються в ранніх білоруських друках С. Соболя; це й дозволяє подати видання Лимонара у хронологічній послідовності. У першому вживаються літери “зело” і “земля”, літера *д* переважно має довгі ніжки, у другому є лише “земля”, *д* завжди з короткими ніжками. У першому – колонтитули набрані великими літерами, у другому – малими. В.І. Лук’яненко додає до переліку відмінностей відсутність у білоруському виданні гравійованого ініціалу К на звороті титульного аркуша, який замінений звичайною літерою, оточеною набірними прикрасами; наявність на арк. 1 другого рахунку заставки з набірних прикрас, друк його лише чорною фарбою: у київському цей аркуш, відповідно, без заставки, надрукований у дві фарби; у передрукові немає гравійованої кінцівки на арк. [3]. Ці ж автори вказують на деякі текстуальні відмінності. Г. Голенченко (каталог “Книга Беларусі”) помічає ще друкарську помилку в заголовку “Реєстр особ, кокорых [сіц] мовеня албо справы в сей книзѣ воспоминаются” (арк. 5) білоруського друку. До орфографічних відмінностей слід додати ще появу літери *г* у варіанті пізнішого набору. Через *г* передається назва монастиря *Пиргіа* (арк. 4зв.–7) та

ім'я Агіодуль (арк. 7–7зв.): у першому варіанті, відповідно, *Пиркгіа* та *Агіодуль*.

Усі примірники Лимонарів, про які йдеться, дефектні. Кир. 1112П: [8], 182 арк. (бракує останнього аркуша, у книзі вміщено його рукописну копію); Кол. Попова 56: 177 арк. (бракує 8-и арк. на початку та кінця); Кол. Попова 57 (білоруське вид.): 8, 181 арк. (бракує арк. 69, 93, 96, 178–180, 182–183).

У примірнику київського видання за шифром Кол. Попова 56 аркуші, що складають сигнатуру “Н”, не мають рамок і цифр нумерації. Як свідчить зіставлення з Кир. 1112П, це уривок іншого набору: різним шрифтом друковані заголовки глав, неоднакові ініціали П (58 зв.), Т (60 зв.), різного розміру велика літера П (арк. 59), деякі орфографічні відмінності (напр., арк. 58, рядок 10: *двѣ* (Кол. Попова 56) – два (Кир. 1112П); рядок 14: *оубо* (Кол. Попова 56) – *убо* (Кир. 1112П), різниця у формі окремих літер (*ѡ*, виносне *м*) тощо. Щодо відповідних аркушів у другому виданні, примірник має ще більше відмінностей. Судячи з наявності літери “зело”, *ѡ* з довгими ніжками, більших ініціалів, уривок був з якихось причин надрукований двічі під час роботи над Лимонаром 1628 р. або ж незабаром після її закінчення. У решті тексту обох київських примірників розбіжностей не виявлено.

Як додаткову допоміжну деталь для ідентифікації зазначимо помилки у фоліації. У першому виданні: 88, 90 і т. д.; 100, 102, 102, 103 і т. д.; 106, 106, 108, 108, 111 і т. д.; 114, 114, 115 і т. д. Цифри 5–8 та 141–149 надруковані значно дрібнішим шрифтом, ніж решта. Помилки у другому виданні: 26, 24, 28 і т. д.; 156, 158, 159 і т. д.

Отже, до переліку кирилических стародруків НБУВ слід додати “Лимонар, сирѣч Цвѣтник”, Кутеїн або Буйничі, бл. 1632 р.¹², шифр – Кол. Попова 57.

Єдиним виданням першого київського періоду діяльності С. Соболя, до якого він, мабуть, пізніше не повертався, є Мінея загальна 1628 р., представлена в зібранні НБУВ двома примірниками: Кир. 15 (з Фундаментальної бібліотеки Волинської духовної семінарії – № 770: наліпки на оправі та форзаці; деф., відсутній перший аркуш) та Кир. 5590П (деф., бракує початку та кінця).

Натомість Апостол перевидавався двічі, щоразу із зазначенням Києва як місця друку і дати “1630”. Перше, як вважають, справді київське видання наявне в колекції у 3 прим.: Кир. 17 (печатки Київського музею – форзац, зворот титулу; деф., бракує арк. 14), Кир. 18 (деф., бракує останнього аркуша), Кир. 1113П (з Фундаментальної

бібліотеки Волинської духовної семінарії – № 37: наліпки на форзаці та корінці, печатка на титулі; деф., бракує останнього аркуша).

Частини першого київського видання двічі доповнювалися новодрукованими: імовірно, у Кутеїні бл. 1632 р. та Могильові бл. 1638 р.¹³ У сучасній бібліографії прийнято розрізняти ці варіанти, як три видання (Запаско Я.П., Ісаєвич Я.Д. - № 203, Книга Беларусі – № 117, 128). Примірник першого білоруського видання, що з'явилося близько 1632 р., зберігається у відділі стародруків та рідкісних видань за шифром Кир. 22П. Від київського і другого білоруського видання Апостола Спиридоном Собоєм книгу відрізняють, зокрема, набір перших 14-и аркушів (у Кир. 22П аркушів [1–3] бракує), деталі художнього оформлення (відмінності описані у згаданих працях А.С. Зернової та В.І. Лук'яненко). Примірник має провенієнції Древньосховища Подільського єпархіального історико-статистичного комітету (м. Кам'янець-Подільський) (наліпки на форзаці та корінці) та Успенської церкви містечка Яришів Могильовського повіту (запис на форзаці). Варті уваги нотатки (арк. Цд зв.) 1711–1788 рр., що фіксують історичні подробиці переважно з території Поділля (згадуються Могилів, Бар, Немирів та ін.).

Отже, всього у відділі стародруків та рідкісних видань НБУВ зберігається 10 прим. 6-и видань Спиридона Соболя. Для повної збірки його київських друків бракує лише Октоїха 1629 р. Значно ж більша за обсягом білоруська частина поки що представлена лише двома книгами. Не виключено, що атрибуція дефектних примірників з-поміж неопрацьованих надходжень може принести нові відкриття та знахідки.

¹ Зернова А.С. Белорусский печатник Спиридон Соболя // Книга: Исследования и материалы.– М., 1964.– Сб.10.– С. 126–145.

² Ісаєвич Я.Д. Преємники первопечатника.– М., 1981.– С. 71.

³ Див. фото: Зернова А.С. Белорусский печатник...– С. 129.

⁴ Украинские книги кирилловской печати XVI–XVIII вв. : Кат. изд., хранящихся в Гос. б-ке СССР им. В.И. Ленина.– М., 1976.– Вып. 1: 1574 г.– I половина XVII в.– С. 114.

⁵ Див. фотофрагмент арк. 283: Зернова А.С. Указ. соч.– С. 136.

⁶ Украинские книги кирилловской печати...– С. 143.

⁷ Там же.– С. 142.

⁸ Запаско Я.П., Ісаєвич Я.Д. Пам'ятки книжкового мистецтва : Кат. стародруків, виданих на Україні.– Л., 1981.– Кн. 1 (1574–1700).– С. 44. № 151: відтворення назви тут дещо відмінне орфографічно.

⁹ Історія міст і сіл Української РСР. Ровенська область.– К., 1973.– С. 472.

¹⁰ *Попов П.Н.* Книгопечатание в Киеве XVII в. // 400 лет русского книгопечатания. Русское книгопечатание до 1917 года.– М., 1964.– С. 92.

¹¹ *Зернова А.С.* Указ. соч.– С. 133.

¹² Книга Беларусі, 1517–1917 : Зводны каталог / Склад. Г.Я. Галенчанка і ін.– Мн., 1986.– С. 104.– № 121.

¹³ *Зернова А.С.* Указ. соч.– С. 130–133; Каталог белорусских изданий кирилловского шрифта XVI–XVII вв. / Сост. В.И. Лукьяненко.– Л., 1975.– Вып. 2: (1601–1654).– С. 125–131, 152–155.